

EL CARMEN FUNERARI DE BOECI (CIL VI, 2, 8401 = ICUR NS II, 4187), TESTIMONI DE LA PERVIVÈNCIA CULTURAL DE LES ELITS TARDOROMANES

PERE MAYMÓ I CAPDEVILA*
Universitat de Barcelona
maymo@ub.edu

MÒNICA MIRÓ I VINAIXA
Escola d'Esriptura de l'Ateneu Barcelonès
mmirovi@gmail.com

RESUM

En el darrer quart del segle VI, Itàlia visqué un període convuls i no exempt de conseqüències tràgiques: després del respir que representà el govern de Teodoric l'Àmal, la Guerra Gòtica (535-554), llarga i sagnant, i l'entrada dels longobards (568) comportaren la desestabilització definitiva del teixit social i econòmic de la Península. Això no obstant, entre les elits aristocràtiques encara quedaven alguns focus de cultura clàssica que, malgrat la influència del cristianisme, es resistien a desaparèixer i que deixaren la seva empremta en alguns testimonis —tan escassos com preciosos— del crepuscle del saber de l'Antiguitat. Un exemple de la pervivència del coneixement antic en els primers anys de la Roma bizantina és el *carmen* que el notari Eugeni dedicà al seu fill Boeci i a la seva dona Argèntea, morts tots dos l'any 577. El propòsit d'aquest treball és, d'una banda, fer una anàlisi epigràfica, literària i lingüística dels textos que conformen aquest document, i, de l'altra, contextualitzar i interpretar les dades històriques que en podem extreure respecte de la situació de l'estament senatorial romà en època bizantina i de determinades disposicions testamentàries de caràcter patrimonial.

PARAULES CLAU: Roma, segle VI, elits senatorials, llatí tardà, epigrafia bizantina, *puer senex*

THE FUNERARY CARMEN OF BOETIUS (CIL VI, 2, 8401 = ICUR NS II, 4187), TESTIMONY OF THE CULTURAL SURVIVAL OF THE LATE ROMAN ELITES

ABSTRACT

In the late sixth century, Italy lived a tumultuous period with tragic consequences: after the stability represented by the administration of Theodoric the Amal, the long bloody Gothic War (535-554) and the Lombard invasion (568) implied the definitive breakdown of the Italian social and economic fabric. However, still there were some focuses of classical culture among the aristocratic *élites* which resisted disappearing despite Christian overwhelming influence, and they left few but precious testimonies of the crepuscular wisdom of Antiquity. An example of the survival of this ancient knowledge in the very first years of Byzantine Rome is the *carmen* that notary Eugenius devoted to his son Boethius and his wife Argentea, both dead in 577. The aim of this paper is double: on the one hand, to carry out a linguistic, literary, and epigraphic analysis of the texts which define this document; on the other, to contextualize and interpret the historical data that we may deduce from the inscription about the condition of the senatorial class in Byzantine period and certain testamentary wills of patrimonial nature.

KEYWORDS: Rome, sixth century, senatorial élites, late Latin, Byzantine epigraphy, *puer senex*

---

* L'autor s'inclou en el projecte de recerca HAR2016-74981-P del Ministerio de Economía y Competitividad i en el GRAT (Grup de Recerques en Antiguitat Tardana; 2014SGR-362 de la Direcció General de Recerca de la Generalitat de Catalunya), adscrit a la Universitat de Barcelona.

A la ciutat de Roma, a l'església oratori de Santa Maria Annunziata in Borgo —coneguda popularment com l'Annunziatina i situada al número 1 de Lungotevere Vaticano—, es conserven, encastades al corredor de la sagristia, nombroses plaques marmòries de cronologia diversa, entre les quals destaca, per la seva bona factura i per la importància documental que revesteix, un *carmen* funerari cristià del segle VI compost en díctics elegíacs. En aquest epígraf poètic, el notari Eugeni fa una lloança fúnebre, un *elogium*, del seu fill Boeci, mort a l'edat d'11 anys, alhora que informa també del decés de la seva esposa, Argèntea, esdevingut poc després del nen. La inscripció mètrica (*titulus b*), precedida d'un *praescriptum* que funciona a tall de rúbrica (*titulus a*) i seguida d'un *subscriptum* que conté la *depositio*, l'epitafi pròpiament dit (*titulus c*), amb les dates de l'enterrament d'ambdós membres de la família, va acompanyada, a banda i banda del text central, per dues lloses circulars (*tituli d i e*), a manera de *clipei*, escuts o medallons, en què hi ha gravats alguns extrets de les darreres voluntats d'Eugeni, expressades en el seu testament, en relació a unes donacions de béns immobles, parts o rendes de finques per al manteniment de la tomba familiar i, en concret, destinades a ofrenes i llumeners, de ben segur en ocasió dels *anniuersaria* dels diversos membres.

Segons Antonio Bosio, aquesta placa sepulcral de grans dimensions provenia de l'antiga basílica de Sant Pere del Vaticà i, trobada al cementeri, havia romàs fins al 1938 a l'església de Sant Angelo in Borgo, ficada en el mur d'una estança —tal vegada un *cortile*, un pati— pròxima al costat dret de l'altar major. La demolició en aquesta data tant de l'església com de l'oratori de Sant Angelo, sota el pretext d'ampliar el carrer en què estaven situats però amb l'objectiu clar de deixar ben accessible, per motius de seguretat papal, el *Corridoio*, és a dir, el Passetto di Borgo o Passetto —un pas elevat que uneix la Ciutat del Vaticà amb el Castell Sant'Angelo—, va provocar el trasllat de la peça que ens ocupa fins a Santa Maria Annunziata, edificació que es trobava ben a prop. Allí es va quedar i és, com hem dit, el seu lloc d'emplaçament actual. La inscripció està datada el 577.

Bosius *Roma sott.* p. 107. Torrigio *Grotte vaticane* p. 405. Fabretti *Inscr.* p. 191. 447. Galletti *Inscr. rom.* 3 p. 470. *Acta SS. Boll.* t. VII Sept. p. 247. De Rossi *Inscr. christ.* 1, 512 n. 1122, amb dibuix i comentari crític. *CIL* VI.8.3, 41420 a, amb foto. *CIL* VI.2, 8401. *CIL* VI, 8401 add. p. 3456. *ICUR* 1, 1122, amb dibuix. *ICUR* ns II, 4187 amb tab. 19, 3. *ILCV* 2 3778. *CLE* 2 1388.

ASPECTES MATERIALS RELLEVANTS DEL DOCUMENT EPIGRÀFIC

El text poètic (*titulus b*), juntament amb el *praescriptum* o rúbrica inicial (*titulus a*), el *subscriptum* o epitafi (*titulus c*) i les proses laterals o extrets testamentaris (*tituli d i e*), està gravat a cisell sobre una placa rectangular de marbre blanc, dividida en parts unides entre si i amb alguna esquerra, que té unes dimensions de 90,5 x 212 cm. L'altura de les lletres oscil·la entre 1 i 3,5 cm.

La inscripció en vers i les dades de la rúbrica i la *depositio* ocupen, com s'ha apuntat, el centre de la placa o camp epigràfic principal, mentre que dos camps epigràfics aproximadament circulars —el primer més oblong i el segon més arrodonit— es disposen, respectivament, a esquerra i dreta.

Pel que fa als trets paleogràfics —lletra capital quadrada en tot moment—, resulten clarament tardans, propis de l'epigrafia bizantina, com palesen les A amb travesser intern triangular, les M amb els trets verticals oberts cap enfora que alternen amb d'altres de trets completament verticals, o les R i les B, en general amb la meitat superior menys desenvolupada que la inferior. També avalen la cronologia avançada les apicatures o reforços ornamentals que rematen les lletres.¹

El més destacat pel que fa a l'*ordinatio* de l'epígraf poètic és que, en els vuit dístics de què consta, tots els hemistiquis dels pentàmetres —llevat del primer, en què la cesura principal es marca amb una *hedera distinguens*, tret clàssic— estan separats per un espai intermedi considerable i, a més, mitjançant interpuncions.

EDICIÓ I TRADUCCIÓ DELS TEXTOS DE QUÈ CONSTA

Presentem a continuació l'edició normalitzada amb la traducció corresponent dels diversos textos de què està conformada la peça.

Praescriptum (titulus a)

((*crux*)) Sepulchrum Eugeni not(ari) cum suis.

“Sepulcre del notari Eugeni i els seus”.

Carmen (titulus b)

((*crux*)) Impia mors rapiens teneris te, nate, sub annis
inuidit meritis ((*hedera*)) criscere (:crescere) magna tuis.

Te eorale (:florale/forale) decus primo cum carmine cepto (:coepto)
doctorem doctor uidit et obstipuit.

Vicisti priscos lonceua (:longaeva) etate (:aetate) parentes,
annis parue quidem, sed grauitate senex.

Non luxus tibi cura fuit, non gratia ponpae (:pompae);
doctiloquum (:doctiloquum) cupidus, carminis ardor eras.

Tu, meritis ornate tuis, monumenta relinquis,
quae recolens semper sit sine fine dolor.

Morte tua genetrix optauit sumere morte(m):
se quoque felicem, si poteritur (:potiretur), ait.

Ter denos primum (:prius) quam luna resumeret ignes,
coniunxit (:coniunxit) membris membra sepulta tuis.

---

¹ La paleografia de la inscripció s'acosta força a la de la inscripció monumental evergètica de Comenciolus de Cartagena (CIL II 3420 = ILCV 792 = CLE 299 = ILS 835 = IHC 176 = HEp 7, 1997, 444 = AE 1998, 694), i també a la d'altres epígrafs funeraris d'època bizantina.

Nunc commune nobis custos (:custos) tu serua sepulcrum,
 que (:quae) nos hec (:haec) tecum mox teget orna (:urna) simul.

“La mort despietada, en arrabassar-te, fill meu, en uns anys tendres, va impedir que pels teus mèrits creixessin coses grans. Amb el primer poema tot just començat, a tu, flor distingida,² el mestre va poder reconèixer-te com a mestre, i es va quedar meravellat. Vas superar els antics avantpassats d’edat longeva, petit certament en edat, però vell en dignitat. El luxe no fou per a tu motiu de preocupació, ni ho fou l’encís de la pompa; delerós de parlar bé, estaves inflammat per la poesia. Tu, adornat amb els teus mèrits, deixes unes obres de tal natura que, en evocar-les, sempre hi haurà un dolor sense fi. Amb la teva mort, la teva progenitora va desitjar també atènyer la mort: seria feliç, diu, si pogués assolir-la. Abans que la lluna reprengués els seus focs de trenta dies, va unir als teus membres els seus membres sepultats. Ara tu, com a guardià, serva’ns el sepulcre comú i alhora l’urna que, juntament amb tu, aviat ens cobrirà a nosaltres”.

Subscriptum (titulus c)

((*crux*)) Dep(ositus) est Boetius cl(arissimus) p(uer) oct(auo) Kal(endas) No(uem)br(es), indict(ione) XI Imp(eratore) / dom(ino) n(ostro) Iystino (:Iustino) p(er)p(etuo) Aug(usto) ann(o) XII et Tiberio Const(antino) Cae(sar)e / ann(o) III. ((*palma*)) Dep(osita) est in pac(e) Argentea, mat(er) s(upra) s(cripti), XIII Kal(endas) Decemb(res). / Qui s(upra) s(criptus) Boetius uixit ann(os/is) XI m(enses/ensibus) VIII d(ies/iebus) XXIII et mat(er) eius uixit ann(os/is) XXXVI m(enses/ensibus) II d(ies/ebus) XII.

“Boeci, infant claríssim, va ser enterrat el dia vuitè abans de les calendes de novembre (= 25 d’octubre) de l’onzena indicció i el dotzè any de regnat de l’emperador Justí nostre senyor perpetu august i en el tercer any del cèsar Tiberi Constantí. Argèntea, la mare del noi esmentat a dalt, va ser enterrada en pau el dia tretzè abans de les calendes de desembre (= 19 de novembre). Aquest Boeci esmentat a dalt va viure 11 anys, 9 mesos i 23 dies, i la seva mare va viure 36 anys, 2 mesos i 12 dies”.

Text lateral esquerre (titulus d)

((*crux*)) Deputaui
 mus in ista se
 pultura nostra,
 ex t(esta)m(enti) pagin(a){m} ad o
 blatione(s) uel lumi
 naria nostra orti (:horti)
 Transtiberini unci
 as sex foris muros iy
 xta (:iuxta) porta(m) Portuen

² En el sentit de destacada entre el jovent, orgull de l’edat florida de la joventut. O bé «orgull del fòrum», si admetem la lectura *forale decus* i entenem que Boeci hauria obtingut un gran èxit quan va llegir al fòrum el primer poema que va compondre.

se(m), quod fuit ex iure
 q(uon)d(am) Micini cancel(lari)
 inl(ustris) urb(anae) s[e]d(is) pa
 tris meh (:mei).

“En aquesta sepultura nostra, per disposició testamentària, hem assignat, per a ofrenes i llumeners propis, sis unces de l’hort transtiberí fora muralla, tocant a la Porta Portuensis, que estigué en altre temps sota la jurisdicció de Micini, canceller de la il·lustre seu urbana,³ el meu pare”.

Text lateral dret (*titulus e*)

((*crux*)) s[ed] et qua
 ttuor unci
 as fundi Eucarpi
 ani, quod est consti(tu)
 tum iuxta S(an)c(tu)m Cyprian
 um uia Labicana inter a
 ffines fundi Capitiniani
 iuris s(an)c(ta)e eccl(esiae) Rom(anae) se
 d et fundi Flauiani
 iuris publici iuxta
 Sabinianum.
 Explicit.

“Però també quatre unces del Fundus Eucarpianus, que està situat al costat de l’església de Sant Cebrià, a la via Labicana, entre els límits del Fundus Capitinianus, de propietat de la Santa Església Romana, però també del Fundus Flavianus, de propietat pública, a tocar del Sabinianus. Fi.”

COMENTARI LITERARI DEL CARMEN I OBSERVACIONS LINGÜÍSTIQUES DELS TEXTOS

El *carmen* funerari està constituït per vuit díctics elegíacs, de notable correcció mètrica,⁴ cinc dels quals es dediquen a fer una *laudatio* de Boeci, fill d’Eugeni, dos a parlar del desig de morir de la seva mare, Argèntea, un cop desaparegut el fill —desig que la dona va veure satisfet menys d’un mes després del traspàs d’aquest—, i un, el darrer, a sol·licitar del fill que sigui el guardià i custodi de la tomba comuna, l’urna que també ha d’acollir en un futur potser no gaire llunyà Eugeni mateix.

El destinatari, doncs, de bona part del poema és Boeci, l’infant mort en una edat tendra, onze anys, a qui el progenitor Eugeni interpel·la en segona persona (*te*,

---

³ O bé «canceller de l’il·lustre prefecte de la ciutat» (*inlustris urbi/urbis praefecti*), en cas que acceptem que s’ha elidit o abreujat *praefecti* en la penúltima línia del *titulus d*, on efectivament la vuitena lletra inscrita en la pedra és una *p* que la majoria d’editors, nosaltres també, canvien per una *e*.

⁴ Sobre la influència cultural pròpia de l’antiguitat clàssica pagana en el cristianisme en general i entre les elits cristianes en particular, es pot consultar Gemeinhardt 2007.

nate, tuis, uicisti, tibi, eras, tu, ornate, relinquis, tua, serua, tecum) a fi de recordar a la posteritat les virtuts que posseïa i, en conseqüència, el buit que deixa amb la seva mort.⁵ El tòpic de la *mors immatura* obre la composició. És, en efecte, una clara invectiva contra una mort despietada (*impia*), envejosa, la que ha arrabassat l'infant i l'ha privat d'aquesta manera de continuar fent créixer amb els seus mèrits aquelles grandeses a què estava cridat des de petit.⁶ En aquest sentit, és significativa tant la tria del verb *rapio*,⁷ que remet a *rapte*, a la violència extrema que representa apartar de la vida qui, per llei natural, hauria d'haver viscut encara molts anys, com l'ús d'*inuidit*, verb que, des d'un punt de vista etimològic i tècnic, es relaciona amb la *inuidia*, l'animadversió o gelosia que fa mirar de mal ull aquell que està tocat per uns dots superiors i per qui se sent enveja. La mort, doncs, personificada, ullprèn el nen i se l'enduu *sub annis teneris*, prematurament, com ho fan sovint les parques (qualsevol d'elles) o els fats.

Són nombrosos els paral·lels literaris i epigràfics⁸ de l'expressió del dolor que provoca en els pares l'enterrament d'un fill, aquest deure o tasca (*debita, ministerium, officium*) fet a contracor perquè trenca l'ordre lògic de la natura,⁹ la llei de la vida que sol acomplir-se a l'inrevés, en la mesura que els vells acostumen a precedir els joves en el fet irremeiable i irreversible de morir.

El segon díptic exposa essencialment quina és la gràcia de Boeci, quins són aquests mèrits que s'anunciaven ja en el segon vers del poema i que, amb l'arribada de la fi, no han pogut continuar incrementant-se. Resulta que el noi estava tocat pel do de la poesia. Tan bon punt va començar a compondre el seu primer poema (*primo cum carmine cepto*), el mestre quedà sorprès, meravellat

⁵ En els epitafis funeraris dedicats a infants és habitual que el pare o la mare prenguin la paraula per parlar del fill, per explicar la relació que hi tenien i el dolor que els ha comportat la mort inesperada d'aquest. Vegeu Janssens 1981: 53-56 i 136-156 (en general), i 54-55 i 143-144 (per a la nostra inscripció).

⁶ La mort precoç d'un fill no sols entristeix els seus progenitors sinó que també defrauda les expectatives que hi tenien dipositades com a continuïtat de la família: vegeu *ICUR* ns II, 4222, v. 1 (*spes generis clare magnorum gloria patrum*) o *ICUR* ns I, 1439, v. 3-4 (*in te spes futura expectabatur per te / per te gloria perennis Celerine fili*). Especialment frustrants resulten les morts dels fills dotats de coneixements i destreses: *ICUR* ns, 18961, v. 7-8 (*quid te grammaticae iuuit tolerasse labores / consona rhetoricae uerba legisse tubae / si mors dura ruens pueriles occupat annos / et nutrita diu spes mihi uisa perit?*).

⁷ Sobre l'ús d'aquest verb per expressar la mort sobtada o inesperada de l'ésser estimat, vegeu, entre d'altres, Janssens 1981: 84-89 (en general), i 85 i 88 (per a la nostra inscripció). Paral·lels claríssims són *ICUR* ns II, 4205, v. 4 (*teneris erepta sub annis*) o *CLE* 1167, v. 3 (*non dum bis septem plenis praerepta sub annis*).

⁸ Vegeu, per exemple, *ICUR* ns I, 866 (*soluentes nato triste ministerium*) o *ICUR* ns I, 3907, v. 13-14 (*haec tibi care fili tristes flentesque parentes / luctificas tumulo dant titulisque curas*).

⁹ Llocs paral·lels es troben a *ICUR* ns, V, 13954 (*hic requiescit Superbus... in quo miserabilis pater optauerat ante iacere*), *ICUR* ns II, 5459, v. 11-12 (*sors mihi si iuuenem uoluisti tollere natum / antea me raperent Tartara grata magis*) o *ICUR* ns I, 1736 (*o maligna fortuna ut quod filius / patri facere debuit pater filio fecit*), entre molts altres exemples.

(*obstipuit*), i el reconegué com a mestre (*doctorem doctor uidit*, explica Eugeni amb aquest políptoton, que no serà l'únic de l'epígraf). El jove és, doncs, una mena d'ornament entre les flors, una flor escollida, triada, l'orgull del jovent —la flor de la joventut—, o bé l'orgull del fòrum (segons que llegim, en el tercer vers, *florale decus* o *forale decus*; nosaltres, però, optem per la primera possibilitat, perquè sembla clar el nexa o lligadura FL en el primer signe gràfic d'aquest sintagma en què, com sol ser habitual a la llengua dels cristians, l'adjectiu actua de manera semblant a com ho faria un genitiu adnominal, complement, en aquest cas, del substantiu que el segueix, *decus*).¹⁰

El tercer hexàmetre del poema insisteix en les qualitats del difunt i tracta de forma sintètica el *topos* del *puer senex*, en exposar que l'infant va superar els seus avantpassats d'edat longeva en ser ell *annis parue quidem sed grauitate senex*, una estructura en paral·lel que contrasta el fet que Boeci fos petit amb la *grauitas* que el caracteritzava, pròpia d'un ancià.¹¹ En el món antic i medieval, la infantesa despertava poc interès. El lloc comú molt present en la literatura grega i llatina, tant laica com religiosa, conegut com *puer senex* o *puer senilis* n'és una bona mostra: es para esment en l'infant únicament quan presenta trets de personalitat que són característics d'un individu adult, madur i fins i tot ancià. Es tracta d'un tòpic que, com Ernst Robert Curtius¹² assenyala en l'apartat que hi dedica en la seva obra *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, ateny una gran difusió arran del que podríem dir la situació psicològica o l'estat espiritual dominant durant l'Antiguitat tardana. A totes les cultures, exposa Curtius, l'etapa primerenca i d'esplendor celebra el jove i a la vegada venera l'ancià; només les èpoques tardanes sublimen un ideal humà que aspira a anivellar la polaritat jove-vell. Ja Ciceró mateix (*De la vellesa* II, 38) havia lloat l'adolescent en el qual hi ha alguna cosa de l'ancià, de la mateixa manera que havia admirat l'ancià en qui restava una part de l'adolescent que havia estat. A *Sobre l'endevinació* II, 23 afirma: *Is autem Tages [...] puerili dicitur uisus, sed senili fuisse prudentia*. Virgili (*Eneida* IX, 311) havia enaltit la maduresa viril del jove Iulus dient que estava dotat de l'ànima i el seny propis d'un home de cap a peus. Ovidi (*Art amatòria* I, 185-186) afirmava que la fusió de maduresa i joventut és un do del cel que només s'atorga als emperadors i als semideus. Valeri Màxim

¹⁰ Sobre les característiques del llatí dels cristians resulta encara molt útil la consulta de Blaise 1955.

¹¹ El *locus communis* a què ens estem referint té una gran presència en l'epigrafia que ens ha llegat el món antic. Vegeu, per exemple, ICUR ns II, 6130, v. 2 (*parua fuit in carne uerum perfecta*), ICUR ns VII, 19220, v. 3-4 (*non annis maturus erat sed dogmate morum / uicerat aetatem pondere propositi*), ICUR ns I, 3905, v. 5-6 (*uixisti in teneris annis grauitate magistra / et stupere nouum tempora parua senem*), ICUR ns VII, 18961, v. 9-10 (*quam bene cum ingenio florebat pulchra iuuentus / ornabatque suos iam grauitate patres*), ICUR ns II, 4222 (*sollers ingenio carmine doctiloquus / inlustris sapiens humilis moderatus honestus / communis gratus plus bonitate pius / ante annos animumque gerens aetatis auitae*), etc.

¹² Curtius 1955: 149-153. Vegeu també Carp 1980 *passim*.

(*Dits i fets memorables* III, I, 2), en un text paral·lel al nostre *carmen*, elogiava Cató perquè havia posseït en una edat ben tendra la noble dignitat d'un senador. I els exemples en el mateix sentit, sobretot emprats per lloar les virtuts de nens i nenes morts molt prematurament, es multipliquen a les obres d'Estaci, Sili Itàlic, Plini el Jove o Apuleu. Aquests testimonis deixen palès que, a partir de les acaballes del segle I i les primeries del segle II, el motiu del *puer senex* o *puer senilis* havia esdevingut un tòpic literari. El retrobem a Claudià, cap al 400, o a Julià, prefecte d'Egipte en temps de Justinià, i es difon extraordinàriament durant tota l'època tardana fins a esdevenir un clixé de l'hagiografia i conservar-se bé encara durant el segle XVII.

Sense deixar de banda que tots els temps manieristes s'adeliten en l'ús literari i artístic del contrast, l'antítesi i àdhuc de l'oxímoron, batega, en aquest tema, un ideal d'home nou en què el seny sigui capaç d'imposar-se a la rauxa i en què no calgui l'experiència de tota una vida per donar mostres d'aquelles qualitats, valors o virtuts que configuraven el model ideal de romà: la *dignitas*, la *grauitas*, la *simplicitas*, la *frugalitas*, la *industria*, la *pietas*, etc. En el cas de Boeci, el noi destaca per la seva *grauitas*, terme de mal traduir, car, recollint-lo amb els mots 'duresa', 'severitat', 'dignitat' o 'gravetat', no apleguem tot el sentit del rigor i de la responsabilitat que caracteritza la persona que és posseïdora d'aquesta virtut, aquella capaç d'assignar importància a allò que en té i de llevar-ne a allò que n'està mancat. Per acabar, la presència, en el cinquè vers del poema, d'uns *priscos lonceua etate parentes*, independentment que haguessin pertangut o no a una nissaga reputada o cèlebre, subratlla el contrast entre l'edat prolecta d'aquests avantpassats, que se suposa que havien excel·lit en un terreny semblant al de Boeci, i la curta edat del nostre jove protagonista, que, ja en el termini d'una vida breu i bruscament interrompuda, va ser capaç de vèncer-los (*uicisti*).

El quart díptic continua el retrat moral (etopeia) i prosopogràfic del noi. El luxe (*non luxus tibi cura fuit*), origen, en la tradició satírica, elegíaca i historiogràfica romana, de tots els mals, principi de decadència, es troba ben lluny d'aquest noiet d'onze anys que tampoc no es deixa arrossegar per la *gratia ponpae*, l'encís i la seducció que acostuma a exercir sobre un adolescent brillant el fet de figurar i d'ostentar, de deixar-se veure, per un costat, i de seguir les modes, de participar en el món dels jocs, per l'altre: amb tot plegat, en efecte, pot entrar en relació el terme *ponpa* (per *pompa*) que trobem en el poema. Al pentàmetre es precisa quines són les afeccions i els desitjos de Boeci: *doctiloquum cupidus*, tot ell és *carminis ardor*. El jove estava tan sols delerós de comptar-se entre els que parlen bé (*doctiloquus*),¹³ doctament, o de freqüentar-los, a fi d'excel·lir en els camps de la retòrica, de l'oratòria, de l'eloqüència i de la poètica; no endebades

---

¹³ El mateix adjectiu, el trobem a CLE 1557 = CIL VI 7946, inscripció d'un músic no posterior al segle II, o a ICUR ns II, 4222 (vegeu nota 11).

ell mateix era *carminis ardor*, foc de poesia, inflammat com estava per aquest gènere, agitat i apassionat pel *furor* poètic que, com a prodigiós i joveníssim *uates*, no el deixava de petja.

Adornat, doncs, pels seus mèrits (el terme *meritum*, que ja havia sortit en el segon vers del poema, reapareix a l'inici del cinquè díctic), és lògic que el finat romanguí en la memòria dels vius —*uita enim mortuorum in memoria est posita uiuorum*, va deixar escrit Ciceró a *Filípiques IX*, 10—, i que ho faci en virtut dels seus *monumenta* —impossible no portar a col·lació aquí el *monumentum aere perennius* horacià (*Odes III*, 30), si bé els de Boeci poden anar referits tant a les mostres d'obra incipient però valuosa deixada per escrit, aquests poemes que tan abundantment havia compost, com als records que quedarien gravats per sempre més en aquells que l'estimaven i que romanen vius després de la seva mort. Sigui com sigui, tornar a aquests *monumenta* serà tothora motiu d'un dolor inacabable,¹⁴ la ferida que s'obre un i altre cop en constatar l'absència sense remei d'aquell ésser tan especial i creatiu.

El protagonisme exclusiu de Boeci en els deu primers versos del *carmen* cedeix el pas a la seva mare a partir del sisè díctic: un nou políptoton (*morte-morte*, aquest darrer per *mortem*), obrint i tancant el mateix vers en una arquitectura textual que en reforça el significat, ens situa de bell nou en el drama apuntat al principi del poema: la mort més cruel és la que obliga els progenitors a sebellir els fills. És, hi insistim, una tasca trista i dolorosa. Per a la mare, viure sense el fill equival a ser morta, i d'aquí el somni d'abraçar la fi, el desig de morir,¹⁵ les ganes de *sumere morte(m)* per poder retrobar-lo en una mateixa tomba, conscient com és que ja no podrà compartir mai més amb ell el món dels vius.¹⁶ Descartant, d'entrada, per una qüestió de creences i principis religiosos la hipòtesi del suïcidi —que, tanmateix, no és del tot impossible—, la mare degué sens dubte emmalaltir, sumir-se en un estat que la dugué a la mort: com informa el *subscriptum* que conté les dades de la *depositio*, és a dir, l'epitafi pròpiament dit, tan sols van transcórrer vint-i-cinc dies entre el sepeli de Boeci, el 25 d'octubre de l'any 577, i el d'Argèntea, la seva mare, el 19 de novembre del mateix any. L'anhel expressat en el pentàmetre d'aquest díctic —en una fórmula desiderativa braquilògica, creiem, pròxima a l'oralitat, com indica la presència del verb de llengua *ait*— es va dur, per tant, a compliment. A aquesta consumació en un temps rècord de la voluntat de la mare es refereix

---

¹⁴ Cf. la mateixa idea en l'expressió *hic mihi semper dolor erit in aeuo* (ICUR ns I, 1496, v. 1). Certament, el record de les gràcies i els valors d'un infant desaparegut provoca en els progenitors sentiments de dolor. Vegeu Janssens 1981: 55.

¹⁵ Cf. ICUR ns II, 4233, v. 9-10 (*uiuere me certo libuit dum uiueres ipsa / sed modo morte tua mors mihi sola placet*).

¹⁶ Mostres de desesperació similar les ofereixen ICUR ns I, 3015 (*fecit mater infelicissima quae sola remansi*), ICUR ns V, 13462 (*dulcisque decus unicum solaciumque*), ILS 611, v. 4 (*ultima uiuendi quae mihi causa fuit*) o ILS 4749, v. 4 (*te sine namque mihi nec lux nec uita iocunda est*).

precisament el penúltim díctic del *carmen*, que se serveix d'una metàfora astronòmica i del simbolisme de la *iunctio* dels membres d'ambdós difunts (en un nou políptoton) per expressar-ho: *ter denos primum quam luna resumeret ignes, / coniunxit membris membra sepulta tuis*. La imatge de la lluna que no té temps, abans que la mare mori, de reprendre els seus focs, d'agafar les regnes del seu carro igni en un nou cicle de trenta dies —*ter denos ignes*, amb la combinació d'adverbi numeral i distributiu freqüent en poesia però aquí del tot adient pel caràcter precisament periòdic i recurrent característic del curs del satèl·lit— insisteix en la celeritat amb què se succeeixen ambdues morts —un mes encara no de diferència—, mentre que l'amor més enllà de la mort queda segellat, i assegurat, per aquesta barreja dels cossos sepultats.

El poema es clou amb un díctic que és un retorn a un *tu*: l'opció més probable és que el referent d'aquest *tu* continuï sent el que ho ha estat durant tota la peça, Boeci. Encara que no és estrany en els *Carmina Latina Epigraphica* l'alternança de persones i de veus, aquí res no ens priva d'interpretar que és novament al fill a qui se sol·licita que tingui cura, que esdevingui protector i guardià (*custus*, per *custos*), d'un sepulcre que és comú a la família, en el qual de moment descansen ell i la seva mare però que, més d'hora que no pas tard (*mox*, per tal com, fet i fet, la vida és breu), acollirà també el notari Eugeni, el *pater familias*. El *praescriptum* que, a tall de rúbrica o títol, encapçala el *carmen* apunta a la hipòtesi del triple enterrament en un sol sepulcre, com també ho fan els textos dels medallons laterals, disposicions testamentàries que atribuïm al notari Eugeni.

En definitiva, som, també des del punt de vista literari, davant un *carmen* elegant, amb un bon ús dels recursos estilístics, estructurals, narratius i retòrics (esticomíies, paral·lelismes, rimes internes, políptotons, antítesis, metàfores o metonímies, al·literacions, etc.) i dels llocs comuns propis de l'epigrafia funerària.

Des del punt de vista lingüístic,¹⁷ és interessant remarcar alguns resultats gràfics presents en els textos que estem comentant i que tenen a veure molt probablement amb els canvis fonètics que es produïren en el llatí vulgar durant l'antiguitat tardana i fins i tot molt abans. Es fa difícil a voltes calibrar si les grafies emprades responen a mecanismes d'ultracorrecció o hipercorrecció, si són intents de transcriure fonèticament el so d'alguns mots en el territori concernit, o si es tracta d'errors de caire divers comesos per qui s'encarregà de gravar les inscripcions en pedra. Vegem-ne alguns exemples.

L'alteració més important en la història de la llengua parlada consistí, precisament, en el canvi del tret distintiu de la quantitat vocàlica pel de l'obertura. D'aquesta manera la quantitat anà passant a un segon terme en

---

¹⁷ Per a l'anàlisi de les particularitats lingüístiques dels diversos *tituli* de la placa ens hem servit fonamentalment de Borrell i Miró 2001, si bé hem consultat també Blaise 1955, Carletti 1986 i 2008, Grandgent 1928, Herman 1997, Mariner 1984, Tagliavini 1993 i Väänänen 1995.

benefici de les diferències de timbre: vocal llarga = vocal tancada o tensa; vocal breu = vocal oberta o laxa. Potser respon a aquest fet l'ús de *criscere* en comptes de *crescere*, la confusió *poteritur* / *potiretur* o fins i tot que s'empri *custus* per *custos*, si bé en aquest darrer cas podria haver-hi un canvi esporàdic de paradigma, una modificació flexional.

L'evolució natural dels diftongs llatins va ser, ja des d'antic, la monoftongació. *Oe* evolucionà a *e* llarga i, doncs, a *e* tancada (*cepto* en lloc de *cocepto*), mentre que el diftong *ae* monoftongà en *e*, de quantitat llarga però de timbre obert, com a conseqüència del seu origen (*lonceua* pro *longaeva*, *etate* pro *aetate*, *que* pro *quae*, *hec* pro *haec*).

La lletra *hac*, procedent de l'alfabet grec tot i que sense conservar el seu so originari, fou emprada des d'antic com a senyal d'aspiració. Amb aquesta lletra es recollia, doncs, per escrit, una lleugeríssima consonant fricativa glotal, gairebé imperceptible, que va perdre tota realització durant la República, moment en què la *hac* es convertí en una lletra "inútil" des del punt de vista fonològic. S'explica perfectament, en aquest context, la presència del substantiu *orti* en comptes d'*horti* o la vacil·lació *sepulchrum* / *sepulcrum*.

La relaxació de les consonants *-m* i *-s* en síl·laba final també es constata en els epígrafs: *morte* en comptes de *mortem*, o *iuxta porta Portuense* en lloc de *iuxta portam Portuensem*. El so [m] era gairebé imperceptible ja en època republicana, tot i que nasalitzava la vocal anterior de manera semblant a com succeeix avui en francès. En el trànsit a les llengües romàniques se'n generalitza la supressió en les paraules de més de dues síl·labes. No ens ha d'estranyar tampoc, doncs, que la consonant nasal bilabial sonora, per hipercorrecció o per confusió sintàctica del cas que regeix la preposició, s'escrigui quan no toca: *paginam* en comptes de *pagina*. Quant al fonema [s], val a dir que presenta un comportament menys estable i poc uniforme. Així, ja des d'antic, al costat d'una vocal breu va relaxar, generalment, el so fins al punt de fer-se imperceptible; per això, en llatí arcaic, trobem nominatius singulars de la segona declinació sense *essa* final, els quals, però, recuperaren el seu morfema desinencial gràcies a la pressió de l'escola. En el *titulus d*, es llegeix *oblacione* on hi hauria d'haver gravat el mot *oblaciones* (o, més improbablement, *oblacionem*).

L'aparició de *lonceua* en lloc de *longaeva* pot tenir a veure amb el comportament de les oclusives en posició medial, és a dir, en interior de paraula; pot tractar-se tant d'un hiperurbanisme com d'un error en la transcripció de la minuta. Sigui com sigui, el so [g] tendia a evolucionar en interior de mot a una pronúncia fricativa que permetia un grau de relaxament més gran.

En el cas de *ponpae*, que trobem en comptes de *pompae*, podem parlar tant de dissimilació com de relaxació de la sonant al costat de l'oclusiva sorda.

El grup redundat *cx* a *coniuncxit* respon a una grafia fonètica de la consonant doble; la simplificació *doctiloquum* en lloc de *doctiloquum* o de *doctiloquorum* no és aberrant des del punt de vista fonètic (*doctiloquum/doctiloquum*) ni morfològic (*doctiloquum/doctiloquorum*); *meh* en comptes de *mei* o *constitum* per *constitutum*

poden ser errors de còpia en passar de la *forma inscriptionis* al text gravat, sense descartar en el cas de *meh* una qüestió de iotacisme grec.

Per acabar, la presència de la grafia Y en lloc de V en els mots *Iystino* (*Iustino*) del *titulus c* i *iyxta* (*iuxta*) del *titulus d* pot ser un intent de recollir una pronúncia palatal o quasi palatal del grup format per la semivocal *i-* seguida de vocal. L'origen de la palatalització en llatí es troba en el tancament i consonificació posterior que patiren les vocals palatals, com a primer element d'un hiat. La consonificació de la *i* es coneix amb el nom de *iod i*, aleshores, se sol grafiar d'una d'aquestes maneres: *y / j*. L'ortografia fonètica emprada sovint en els textos epigràfics de totes les èpoques és il·lustrativa de l'evolució d'aquesta *iod* en contacte amb altres sons tant vocàlics com consonàntics.

* * *

Centrem-nos ara en la contextualització i la interpretació de les dades històriques presents en aquest destacable epígraf, que ens ofereixen informació força interessant respecte de la situació de l'aristocràcia senatorial romana en els primers anys de la dominació bizantina, i també del seu patrimoni conegut a partir de determinades clàusules testamentàries. Tractarem tots dos assumptes en funció de la seva disposició en el document, però seguint el fil argumental que hem trenat tot analitzant-lo. Comencem, doncs, la nostra exposició.

En la inscripció de Santa Maria Annunziata in Borgo, apareixen quatre personatges, coneguts tan sols per aquest document epigràfic: un en el *praescriptum* (*titulus a*), dos en el *subscriptum* (*titulus c*) i un altre en el *clipeus* situat a l'esquerra del text principal (*titulus d*). Es tracta, respectivament i en ordre d'aparició, d'Eugeni, de Boeci, d'Argèntea i de Micini; els tres primers estan sepultats en la tomba que assenyalava l'epígraf, mentre que el darrer només s'hi cita com a referència. La cronologia és clara: si seguim la datació¹⁸ pel dotzè any de regnat i l'onzena indicció de Justí II i el tercer any de regnat del cèsar Tiberi II Constantí, som a l'any 577. El vuitè dia abans de les calendes de novembre (25 d'octubre) morí Boeci amb onze anys, nou mesos i vint-i-tres dies, i la seva desconsolada mare, Argèntea, ho feu vint-i-cinc dies després, el tretzè dia abans de les calendes de desembre (19 de novembre), amb trenta-sis anys, dos mesos i dotze dies; en una data posterior indeterminada, sembla que també s'hi sepultà Eugeni. Però, qui són realment aquests personatges? I què en podem extreure, de les dades que ens proporciona la inscripció?

---

¹⁸ Grumel 1958: 193-203, sobre el còmput de les indiccions bizantines, i 356, per als regnats de Justí i Tiberi. Cf.: PLRE 3A, *Iustinus* 5: 755-756; PLRE 3B, *Tiberius Constantinus* 1: 1325.

UNA FAMÍLIA SENATORIAL A LA ROMA DEL 577

Eugeni¹⁹ es defineix merament com a notari —*not(ari)*— en el *praescriptum*; res més. Però és força versemblant que fos ell qui disposés la inscripció en la forma en què la podem veure avui dia i resulta molt probable que redactés el *carmen* laudatori o, en tot cas, que l'encarregués a algú que seguís les seves indicacions. L'elogi fúnebre es dedica a Boeci i explicita que la seva mare és Argèntea; llavors, quina relació tenen ambdós amb Eugeni? Si tornem al tarannà del poema i tenim en compte la pràctica funerària cristiana, ens sembla lògic que fos el pare i el marit, respectivament, i així ho creu la majoria d'investigadors excepte J.R. Martindale,²⁰ qui dubta de la relació sense adduir-hi raons. Per la nostra part, l'assumim sense problemes i entenem que ens trobem davant d'una família benestant de la Roma del segle VI prou lletrada per incloure poesia en la seva làpida i prou rica per destinar part del seu patrimoni a garantir la cura de les seves ànimes.

Ja hem vist que Eugeni és notari, tot i que no s'especifica a quina administració serveix; això no obstant, T.S. Brown²¹ l'adscriu a l'estament eclesiàstic sense que hi hagi cap evidència en aquest sentit. En qualsevol cas, el càrrec de notari civil l'inclou en les noves elits tecnocràtiques que floreixen a la Itàlia bizantina, però no el situa necessàriament entre la noblesa urbana. D'Argèntea,²² no se'n diu res més que el nom, però el seu fill Boeci²³ és definit com a senador —*cl(arissimus) p(uer)*—, fet que implica la pertinença a l'*ordo senatorius* dels seus progenitors: com hem d'entendre, doncs, aquest presumible canvi d'estatus? Podria ser que Eugeni hagués aconseguit l'epítet de *clarissimus* a partir del seu servei en l'administració imperial, cosa que faria descartar l'adscripció a la *cathedra Petri*; o bé que ell, la seva esposa o tots dos descendissin d'un llinatge senatorial i, en conseqüència, tinguessin la dignitat per naixement i la transmetessin al seu fill. Aquí intervé el darrer dels personatges: Micini.

En el *clipeus* esquerre, hi apareix citat *q(uon)d(am) Micini patris me[i]*, però pare de qui? Com ja hem apuntat, Eugeni és molt probablement l'autor o el comitent de l'epígraf; si hi afegim que el llenguatge jurídic que exhibeixen els dos *clipei* s'avé a la perfecció amb la seva activitat professional, resulta plausible que ell

¹⁹ PLRE 3A, *Eugenius* 2: 459; Cosentino 1996: 412. Cf.: Sundwall 1919: 115; Riché 1962: 122, n. 30; Brown 1984: 77, n. 26, 215, n. 19, i 259.

²⁰ PLRE 3A, *Argentea*: 113 ("apparently wife of Eugenius 2") i *Eugenius* 2: 459 ("apparently husband of Argentea and father of Boethius 2"). Tret de la PLRE de Martindale, cap dels autors citats a la nota anterior desvinculen Eugeni d'Argèntea i de Boeci.

²¹ Brown 1984: 259. Dels vuit notaris documentats a Itàlia entre el 571 i el 586, un pertany a l'administració imperial, un altre a l'eclesiàstica i sis resten en el dubte, incloent-hi Eugeni: PLRE 3B: 1494. Sobre els *notarii* eclesiàstics: Richards 1979: 291-292; Acerbi 2006: 78-80.

²² PLRE 3A, *Argentea*: 113-114; Cosentino 1996: 174.

²³ PLRE 3A, *Boethius* 2: 237; Cosentino 1996: 239. Cf.: Sundwall 1919: 104-105; Brown 1984: 30 i 254.

fos el fill²⁴ de Micini.²⁵ També se n'esmenta l'ofici: *cancel(larius) inl(ustris) urb(anae) s[e]d(is)*, és a dir, un membre de l'*officium*²⁶ del prefecte de la Ciutat,²⁷ i no el mateix *praefectus urbi* com afirmen alguns estudiosos.²⁸ El *cancellarius*²⁹ formava part de l'entorn proper al prefecte, certament, ja que era un dels seus *assessores* directes i sovint esdevenia un intermediari indispensable davant la cort de justícia urbana. Però aquesta posició rellevant no li conferia el títol d'*inlustris*,³⁰ exclusiu dels alts càrrecs palatins, dels prefectes urbans i del pretori i dels *magistri militum*. I això planteja un problema: a qui es refereix *inlustris*? Si, com s'accepta generalment, al·ludeix al prefecte urbà, llavors caldria entendre que s'ha elidit [*praefecti*] en la nomenclatura de l'ofici de Micini; aquesta és la solució més lògica i preferible, sempre que s'inclouï l'elisió citada en la restitució del text. Més estranyament, podria ser que l'avi de Boeci hagués assolit posteriorment un càrrec que comportés aquesta dignitat, potser la prefectura urbana; però llavors resultaria incompreensible la menció de *cancellarius* en lloc de la magistratura superior, ja que, en el breu espai d'una inscripció, es tendeix a prioritzar sempre la dignitat de major prestigi per honorar el personatge que hi apareix. Cal dir, no obstant això, que el sistema de rangs utilitzat en les administracions imperials tardoromana i bizantina presenta problemes que dificulten una correspondència clara entre càrrec i dignitat, i que la documentació mateixa de l'època també confon o desconeix les atribucions correctes.

---

²⁴ De nou Martindale dissenteix de l'opinió majoritària i creu que Micini era el pare d'Argèntea: *PLRE* 3A, *Argentea*: 113. Ara bé, el mateix autor afirma que Eugeni fou enterrat en la mateixa tomba que Argèntea i Boeci, i se'ns fa difícil pensar que s'hi enterrés si no hi tingués un vincle familiar.

²⁵ *PLRE* 3B, *Micinus*: 889-890; Cosentino 2000: 396. Cf.: Sundwall 1919: 174; Brown 1984: 270. No és possible esbrinar sota les ordres de quin *praefectus urbi* serví Micini; entre el 533 i el 573, tan sols se'n documenten quatre: Salvenci, Honori, Pamfroni i Gregori, el futur bisbe de Roma. Vegeu *PLRE* 3B: 1481.

²⁶ Sinnigen 1957: 115 confirma que només se'n documenten dos en la prefectura urbana tardoantiga, un anònim en època de Julià —*CIL* VI, 1, 1770— i l'altre, Micini mateix; cf. Stein 1968²: 117, n. 2. També trobem *cancellarii* en altres *officia* de l'administració imperial: Diehl 1888: 129; *PLRE* 3B, p. 1495-1497; Cosentino 1996: 412.

²⁷ Quant a la prefectura urbana en aquests moments, remetem a: Diehl 1888: 125-129; Sinnigen 1957: 111-114; Bavant 1979: 51-52 i 65; Jones 1986²: 481-483 i 586-592.

²⁸ Diehl 1888: 125; Sundwall 1919: 115 i 174; Riché 1962: 122, n. 30. Per altra banda, Brown afirma que Eugeni és fill d'un *praefectus urbi* —sense citar-ne el nom— per després contradir-se afirmant que Micini era *cancellarius inlustris urbis* i que Eugeni era efectivament el seu fill: Brown 1984: 77, n. 26, i 270, respectivament.

²⁹ En la Roma del segle VI, el *cancellarius* s'encarregava de tramitar els afers legals adreçats a la prefectura i alhora assignar prioritat a les causes elevades, fet que li permetia cobrar *sportulae* a les parts per influir en la decisió del magistrat. Se'l considera un càrrec de confiança del *praefectus urbi*, que, juntament amb el *princeps*, el *cornicularius* i el *domesticus*, constituïa el consell privat del prefecte: Sinnigen 1957: 84-85. Cf.: Brown 1984: 61; Acerbi 2006: 121.

³⁰ O'Brien 1930: 42, 50-51 i 147; Sinnigen 1957: 119; Jones 1986²: 143 i 378. Vegeu la nota 3.

Finalment, voldríem esmentar una hipòtesi decimonònica³¹ reivindicada per Brown³² que relaciona els personatges de la inscripció amb la nissaga dels *Boethii* a partir del nom del fill de la parella. En efecte, Boeci és un nom singular en l'Occident tardoantic, i tots els documentats es vinculen amb l'estirp del *magister officiorum* de Teodoric, però, malgrat que resulta tan llaminer com probable, no es pot verificar l'adscripció del nostre *puer senex* a aquesta il·lustre *familia* simplement per l'onomàstica. Així doncs, fos per herència ancestral, fos per adquisició recent, queda clar que Eugeni i els seus pertanyien a l'*ordo senatorius* i, en la Roma posterior a l'entrada dels longobards, les famílies senatorials eren poques i la seva relació, estreta; es coneixien i freqüentaven i també mostraven solidaritat de classe davant el negre horitzó que amenaçava la seva pròpia existència. Per tot plegat, i vistos els càrrecs de Micini i Eugeni, no seria forassenyat considerar que coneguessin el futur papa Gregori,³³ també senador romà i, a més, *praefectus urbi* en el 573, amb qui establirem altres punts de contacte en les pàgines següents. Contextualitzem millor aquest panorama.

En el decurs del segle VI, l'*ordo senatorius* experimentà grans canvis i patí afectacions severes en la composició. Durant els regnats d'Odoacre i Teodoric, els senadors constituïen encara l'element preponderant en l'administració urbana i regional d'Itàlia, amb diferències escasses respecte del període tardoimperial; d'aquesta manera, visqueren una darrera època daurada que permeté la continuïtat i el floriment de les grans famílies tradicionals, les quals desenvoluparen el seu paper sense ruptura aparent. Tot canvià amb la *renouatio imperii* justiniana. La Guerra Gòtica³⁴ (535-553), llarga i sagnant, significà la desfeta estructural de l'elit senatorial: delmada, deportada i empobrida al llarg de vint anys, molts dels seus membres s'exiliaren a Sicília o Constantinoble, i foren pocs els que després retornaren a Roma malgrat les mesures legislatives

---

³¹ En efecte, aquesta hipòtesi ja havia estat apuntada per G.B. De Rossi i seguida per H. Grisar: ICUR I, 513; Grisar 1899: 155.

³² Brown 1984: 30, qui no ho afirma rotundament; l'autor segueix parcialment l'*stemma* dels *Boethii* i els *Symmachii* de Martindale, el qual, no obstant això, no contempla aquesta possibilitat: PLRE 2: 1322, i 231-237 per als cinc membres de la nissaga documentats entre el 454 i el 523; cf. PLRE 3A, *Boethius* 1: 236-237, prefecte del pretori d'Àfrica (556/561) i probable fill de l'autor del *De consolatione philosophiae*.

³³ PLRE 3A, *Gregorius* 5: 550. A més, l'ofici del seu pare, Gordià, podia haver estat el de *curator regionum*, un càrrec inclòs en la prefectura urbana i exercit per senadors.

³⁴ Durant el conflicte bèl·lic, Vitiges ordenà l'execució de 300 hereus de famílies senatorials, Tòtila evacuà forçosament de l'*Vrbs* l'*ordo* en la seva totalitat per establir-lo a la Campània, on finalment Teias el perseguí amb duresa en un darrer acte del poder ostrogot; no resulta estrany, doncs, que bona part de l'estament optés per un exili daurat, ni que, un cop els longobards esquinçaren Itàlia, preferís romandre en un lloc segur allunyat dels perills que sotjaven l'antiga capital de l'Imperi. En general, sobre l'afectació d'aquests fets en la classe senatorial, remetem a: Stein 1968²: 339-353 i 578-604; Jones 1986²: 300; Llewellyn 1971: 52-77; Brown 1984: 21-24.

adoptades per Justinià³⁵ amb aquesta intenció. L'entrada a Itàlia dels longobards el 568 representà el cop definitiu a l'*establishment* tradicional de l'*Vrbs* i, a partir d'aquest moment, les mencions al Senat³⁶ com a institució vertebradora de l'*ordo* són escasses. Constatem dues ambaixades³⁷ senatorials davant Tiberi II en el 578 i el 580, però, un decenni després, Gregori el Gran³⁸ lamenta l'absència del Senat en la gestió de l'ofensiva militar d'Agilulf contra Roma en un passatge cèlebre de les *Homiliae in Hiezechielem*, extrem confirmat pel cronista ravenat Andreas Agnellus;³⁹ a més, trobem un parell de referències en el *Liber pontificalis* a l'origen senatorial⁴⁰ d'Honori I i Severí i també una al·lusió vaga en la biografia d'Adrià I⁴¹ que sembla buida de significat. A partir d'aquest moment, la institució ancestral s'esvaeix de la documentació coetània, no així alguns dels seus membres, els quals encara apareixen aïlladament en cartes i actes.

Ara bé, la composició de l'*ordo* ja no és la mateixa que ho era en el segle v. A banda de la disminució quantitativa que hem exposat, la integració de l'aristocràcia tardoromana en les estructures eclesiàstiques havia minvat el pes de les administracions urbanes de la Itàlia bizantina, i el seu espai l'ocuparen dues noves elits dirigents: els funcionaris civils i militars dels *officia* imperials i

³⁵ *Prag. sanct.*, 19. Sobre la diàspora senatorial, vegeu: Stein (1968²): 617-618; Jones (1986²): 291-292; Brown 1984: 31-34 i 164-167.

³⁶ Respecte del Senat en aquesta època, vegeu: Diehl 1888: 124-129; Sundwall 1919: 302-308; Stein 1968²: 613-619; Jones 1986²: 525-530; Llewellyn 1971: 73-74 i 78-79; Brown 1984: 25-34, 166-169 i 190-202; Humphries 2007: 23-24.

³⁷ *Men. Prot., Fragm.*, 49, 62. Els llogats senatorials s'adrecen a Tiberi per demanar-li l'enviament de tropes a Itàlia per combatre els longobards i ofereixen 3.000 lliures d'or (216.000 *solidi*) perquè l'emperador les empri en les tropes, una quantitat que contradiu la suposada pobresa de l'*ordo*. Vegeu: Llewellyn 1971: 84-85; Bavant 1979: 47-49.

³⁸ El papa Gregori recull al seu *corpus* un parell de mencions al Senat que resulten contradictòries. En les seves *Homiliae in Hiezechielem*, tot descrivint la situació penosa de Roma en 593-594, afirma que ja havia desaparegut de l'*Vrbs*: *ubi enim senatus? Vbi iam populus? (...) quia enim senatus deest, populus interiit, et tamen in paucis qui sunt dolores et gemitus quotidie multiplicantur, iam uacua ardet Roma*. Greg. I, *Hom. in Hiez.*, 2, 6, 22. Per altra banda, en una epístola datada el 603, hi apareix aclamant els retrats imperials de Focas arribats a Roma: *uenit autem icona suprascriptorum Focae et Leontiae Augustorum Romae septimo Kalendarum Maiarum, et acclamatum est eis in Lateranis in basilica Iulii ab omni clero uel senatu: "Exaudi Christe! Focae Augusto et Leontiae uita!"*. Gregorius I, *Ep., App.*, 8.

³⁹ *Andr. Agn., Lib. pont. eccl. Rauenn.*, 95: *deinde paulatim Romanus defecit senatus, et post Romanorum libertas cum triumpho sublata est. A Basilii namque tempore consulatum agentis usque ad Narsetem patricium prouinciales Romani ubique ad nihilum redacti sunt*.

⁴⁰ Sembla bastant clar que Petroni, pare d'Honori I, pertanyia a la classe senatorial; però no resulta tan clara l'adscripció del progenitor de Severí als *Auieni* del segle v: *Lib. pont.*, I, 72, 119, i 73, 121.

⁴¹ *Lib. pont.*, I, 97, 339, on es diu que Adrià, per a la dedicació d'una església, reüní *cuncto clero suo senatuique Romano*. Cf. *Ordo Rom.*, I, 69: *pontifex autem descendit (...) ad senatorium*, lloc on recullen les *oblaciones principum* (en referència als *primicerii defensorum et notariorum*, no a cap autoritat civil).

els *possessores* i *honorati* locals, els quals conformarien la nova *nobilitas* terratinent. Observem, de fet, una evolució del concepte de noblesa,⁴² que ara inclou altres grups socials diferents dels llinatges tradicionals, en franca recessió malgrat la pervivència d'alguns il·lustres representants. I això ens condueix al segon dels aspectes que analitzem en el nostre treball: el patrimoni senatorial en el darrer quart del segle VI i l'ús que se'n fa en determinades voluntats *ex testamento*, com la de la inscripció que ens ocupa.

PATRIMONI FUNDIARI I DISPOSICIONS TESTAMENTÀRIES

En els *clipei* que flanquegen el cos central de l'epígraf, hi trobem una disposició testamentària que prescriu oblacions i encesa de ciris regulars en honor dels difunts sebollits a la basílica de Sant Pere del Vaticà i mencionen propietats, les rendes de les quals han de servir per costejar aquest precepte. En concret, s'esmenten l'(h)*ortus Transtiberinus*⁴³ —transmès *ex iure* de l'herència de Micini i ubicat *foris muros iuxta porta(m) Portuense(m)*— i el *fundus Eucarpianus*⁴⁴ —localitzat *iuxta s(an)c(tu)m Cyprianum uia Labicana*, colindant amb el *fundus Capitinianus*⁴⁵ i el *fundus Flauianus*,⁴⁶ de propietat⁴⁷ eclesiàstica i pública, respectivament—; del primer, s'assigna la producció de sis *unciae* de terreny al compliment de les clàusules testamentàries, mentre que del segon se'n disposen quatre. No es tracta d'una donació plena, sinó més aviat d'una de condicionada,⁴⁸ ja que cedeix les rendes, però no aliena la possessió; de fet, com demostra F. Marazzi,⁴⁹ s'emmarca sense problemes en les diferents modalitats

---

⁴² Els testimonis segurs de la presència de membres de l'*ordo senatorius* —anomenats *patricii*, *clarissimi*, *gloriosi*, *magnifici*, *illustres* o *nobiles*— no són gaire abundants i, en alguns casos, resulten incerts, ja que poden referir-se a individus prominents pels seus càrrecs i no per la seva *origo*. Sobre la inclusió de funcionaris imperials i dignitats locals en la classe senatorial: Brown 1984: 164-165.

⁴³ De Francesco 2004: 138; La Regina 2008: 182-183.

⁴⁴ La Regina 2004: 225-226; De Francesco 2004: 138-139. Cf. Marazzi 1998: 126.

⁴⁵ La Regina 2004: 63-64; De Francesco 2004: 138-139. Cf. Marazzi 1998: 126.

⁴⁶ La Regina 2004: 260-261; De Francesco 2004: 133, 138-139 i 229-232. No resulta segura la ubicació de la localitat del *Sabinianus*, però, en tot cas, com els *fundi Flauianus* i *Capitinianus*, es trobaria prop del quart mil·liari de la via Labicana: De Francesco 2004: 138; La Regina 2008: 31-32.

⁴⁷ El *fundus Capitinianus* ve definit com a *iuris sanctae ecclesiae Romanae*, i era potestat exclusiva del bisbe de Roma alienar-lo per fer-ne donació a una altra institució. Vegeu: Marazzi 1998: 189-194; De Francesco 2004: 125, n. 813. El mateix succeïa amb les propietats adscrites a la ciutat de Roma.

⁴⁸ Segons sembla, es tractava d'una donació condicionada que limitava els drets de la propietat i prescrivia l'ús —i les rendes— del patrimoni; tot això, sempre que s'observessin les ordenances disposades pel difunt en el seu testament. Vegeu: Marazzi 1998: 194-197; De Francesco 2004: 137; La Regina 2004: 225-226; La Regina 2008: 182.

⁴⁹ Marazzi 1998: 189-206; Lenzi 1999: 773-780 i 802-806. Segons De Francesco 2004: 124-125, 151-153 i 190-197, les donacions gregorianes demostren la mobilitat interna de les propietats pontificies agrupades en *patrimonia* locals, mobilitat ratificada per donacions anàlogues

de tinença del patrimoni eclesiàstic romà en aquest període, que abasten de la plena propietat a l'usdefruit, passant per l'enfiteusi. L'excepcionalitat consisteix en el fet que resulta una pràctica inèdita en el segle VI —però relativament habitual a partir del VII—, de la qual la inscripció d'Eugeni és el primer cas documentat. I, malgrat les poques línies que exposen les disposicions testamentàries d'Eugeni, el llenguatge⁵⁰ emprat segueix el manual d'estil notarial i té paral·lels en els documents legals que veurem a continuació.

Es pot comparar amb un parell d'exemples⁵¹ molt propers en el temps per tal de constatar similituds i diferències. El 587, un Gregori encara diaca feu donació⁵² explícita de tres fundi del patrimoni familiar al seu propi monestir de Sant Andreu *in Cliuo Scauri* mitjançant una acta notarial⁵³ amb totes les garanties jurídiques; i aquesta donació fou ratificada⁵⁴ quatre anys més tard, quan Gregori ja havia assolit l'episcopat de la Ciutat, a través d'un *priuilegium* epistolar. Ens trobem davant d'un canvi real de domini en virtut del qual el cenobi del Celi es dotava de les rendes necessàries per al seu funcionament. En canvi, el mateix pontífex ens aporta una altra casuística ben diversa en un document que s'ha preservat literàriament⁵⁵ i en la seva reproducció epigràfica.⁵⁶ El 604, dos mesos

efectuades per Sergi I al *titulus* de Santa Susanna o per Gregori II a la basílica vaticana. Per a aquestes darreres donacions, vegeu: Marazzi 1998: 151-152; Lenzi 1999: 780-781 i 794-795.

⁵⁰ Curiosament, en la inscripció gregoriana de Sant Pau Extramurs, es fa servir el mateix verb que a la d'Eugeni (*deputare-deputauimus*) per indicar la voluntat contractual o testamentària: Marazzi 1998: 153-154. Vegeu la nota 56. Per altra banda, en la mateixa inscripció, constatem un paral·lisme amb la de Sergi I a partir de la referència al *breue (patrimonii)*, terme jurídic que remet a un document que descriu les terres assignades: De Rossi 1870A: 102-104; Marazzi 1998: 152-153, n. 17; Pitz 1998: 92. Greg. I, *Ep.*, 14, 14: *de breuibis suis delere debeat ac auferre et cuncta ad nomen praedictae ecclesiae beati Pauli apostoli tradere, quatenus seruientes ibi praepositi omni post hoc carentes excusatione de luminaribus eius ita sine nostra studeant sollicitudine cogitare*. Vegeu les notes 53 i 59.

⁵¹ Excloem de la llista un paral·lel epigràfic recuperat a Santa Maria al Trastevere i datable entre els segles VII i XII perquè el text conservat és molt fragmentari: De Rossi 1870B: 113-115. Marazzi 1998: 151-153; De Francesco 2004: 203-205.

⁵² Greg. I, *Ep.*, *App.*, 1; Marazzi 1998: 153 i 190; De Francesco 2004: 133.

⁵³ Se segueixen estrictament els processos habituals en un document de compravenda: datació de l'acte, esment de les parts implicades, descripció dels terrenys alienats i signatura dels testimonis; a més, apareixen fórmules jurídiques que especifiquen la tipologia del contracte (*praecepti dispositio; dono, cedo, trado ac mancipo; cum omni iure et proprietate; solenni et legitima traditione*).

⁵⁴ Greg. I, *Ep.*, *App.*, 2, on el pontífex esmenta *luminaria* en el monestir de Sant Andreu.

⁵⁵ Greg. I, *Ep.*, 14, 14, amb el mateix text que la inscripció de la nota següent. Marazzi 1998: 180-181, 191 i 198; Lenzi 1999: 773-776.

⁵⁶ ICUR II, 4790. Es documenta la cessió de les rendes per al manteniment de les làmpades enceses en honor de l'apòstol: *cum igitur pro ecclesia beati Pauli apostoli sollicitudo nos debita commone / ret ne minus illic habere luminaria isdem praeco fidei cerneretur qui totum mundum lumine praedicationis impleuit et ual / de incongruum ac esse durissimum uideretur ut illa ei specialiter possessio non seruiret in qua palmam sumens marty / rii capite est truncatus ut uiueret utile iudicauimus eandem massam quae Aquas Saluias nuncupatur cum omnibus / fundis suis (...) cum omni*

abans de morir, acordà la cessió de la *massa Aqua Saluia*⁵⁷ del patrimoni de l'Església romana a la basílica de Sant Pau Extramurs per a l'encesa de llums en honor de l'apòstol; en aquest cas, la donació és tan condicionada com la d'Eugeni i també s'orienta a garantir la il·luminació del temple, tot i que canvia la condició del benefactor.

Encara verifiquem un altre paral·lel força similar. En una llarguíssima inscripció de la qual malauradament no resten més que fragments, a finals del segle VII, Sergi I disposà la donació⁵⁸ de diversos *fundi* provinents de diferents *patrimonia* pontificis a l'església de Santa Susanna *pro oblatione ac luminariis*;⁵⁹ una altra vegada, el traspàs de la propietat es condiciona a l'observança de les clàusules contractuals —no testamentàries, aquest cop— per part del beneficiari; i de nou es relacionen amb pràctiques religioses vinculades amb el culte als sants o la veneració als difunts, cas de l'epígraf de l'Annunziata. En el context de les esglésies romanes del segle VIII, els llumeners continuaran associats a un context cultural, com testimonien dues mencions del *Liber pontificalis*.⁶⁰ I això ens fa pensar en un fet singular. De totes les donacions documentades a l'àrea de Roma entre els segles IV i VIII que hem estudiat, només les citades inclouen l'ofrena de presents i —especialment— l'encesa de llums en les disposicions del contracte; i la d'Eugeni és l'única que correspon a un laic. A més, cap dels exemples d'evergetisme laic⁶¹ d'aquest període que hem consultat efectua una donació condicionada, ans al contrari: la transmissió de la propietat és plena i el terreny o les seves rendes gairebé sempre es destinen a la construcció o el

iure instructo instrumentoque suo et omnibus generaliter ad eam / pertinentibus eius cum Christi gratia luminaribus deputare. Vegeu la nota 50.

⁵⁷ De Francesco 2004: 125-131 localitza la propietat en l'onzè mil·liari de la via Nomentana; a més, el text de l'epígraf resulta molt interessant perquè desglossa la composició de la *massa* en els seus diferents *fundi*, un fet abastament inusual en la documentació que conservem per a aquest període. Vegeu també Cardin 2009: 108.

⁵⁸ De Rossi 1870A: 89-112, amb el llarguíssim i molt restituït text de la inscripció en 93-94; cf. *Lib. pont.*, I, 86, 163, on, en referència a l'esmentada església, s'afirma que el bisbe *immobilia loca illic donauit*. Marazzi 1998: 150-152; De Francesco 2004: 151-158.

⁵⁹ De Rossi 1870A: 93-94. Tot parlant d'una de les propietats donades pel pontífex a l'església de Santa Susanna, la inscripció diu que *constituta est ad luminaria uel oblationes* per després ratificar *per huius nostri praecepti auctoritatem de breuibus ecclesiae nostrae deleta cuncta sint et pro oblatione et luminariis eiusdem tituli sanctae Susannae memoriam nostri concessa sint praecepti dispositione*. Vegeu la nota 50.

⁶⁰ Els dos exemples es documenten sota els pontificats de Gregori III i Adrià I: *Lib. pont.*, I, 92, 204: *hisdem institutis disposuit ut in cimiteriis circumquaue positis Romae in die nataliciorum eorum (sanctorum martyrum ac confessorum) luminaria ad uigilias faciendum et oblationes de patriarchio per oblationarium deportentur*; i 97, 320: *denique eius beatitudo fecit et farum maiorem in eadem beati Petri ecclesia, in tipum crucis, qui pendet ante presbiterium, habentem candelas CCCLXV; et constituit ut quattuor uicibus in anno ipsum farum accendatur, id est in natale Domini, in Pascha, in natale Apostolorum et in natale pontificis*.

⁶¹ De Francesco 2004: 79-115.

manteniment d'un edifici de culte cristià. Les diferències amb la filantropia civil són evidents i les semblances amb les pontifícies no poden sinó sorprendre'ns. Com hem vist, la inscripció de Santa Maria Annunziata in Borgo ofereix dades rellevants sobre la *nobilitas* de la Ciutat en el darrer quart del segle VI alhora que presenta particularitats que la fan singular en el seu context històric. En una llengua i una escriptura pròpies de l'època, al costat d'una *depositio* convencional o unes disposicions testamentàries relativament habituals, trobem un *carmen* funerari d'una qualitat literària innegable que esdevé un *hapax* en uns temps convulsos en els quals hom no sospita un lloc per a la poesia; però n'hi ha. L'epitafi que ens ocupa testimonia la pervivència de la cultura clàssica en la Roma bizantina, almenys entre alguns membres d'un estament senatorial decadent i en mutació, epíleg d'un món que s'esvaeix en la boira d'un futur incert. Aquesta idea enllaça amb una interessant proposta de L. Cardin.⁶² Segons aquest estudiós de la paleografia epigràfica, les elits romanes se serviren de les inscripcions com a instrument de representació pública del seu estatus per tal de magnificar, en la mesura del possible, el seu lloc en la societat; i no sols importava el contingut del missatge, sinó que el suport material també hi afegia un component visual molt apreciat. La placa funerària de la família d'Eugeni és prou gran per percebre's fàcilment, però, a més, empra un tipus de lletra molt concret: la capital quadrada,⁶³ la lletra característica dels comitents romans —civils o eclesiàstics— entre els segles VI i IX que gairebé esdevingué una marca de classe. Això no obstant, cap d'aquestes inscripcions incorpora un poema en dístics elegíacs molt correctes en memòria d'un estimadíssim *puer senex*.

BIBLIOGRAFIA

- ACERBI, S. (2006), *Entre Roma y Bizancio: la Italia de Gregorio Magno a través de su Registrum Epistularum*, Monografías y Estudios de Antigüedad Griega y Romana, 23, Madrid, Signifer.
- BAVANT, B. (1979), "Le duché byzantin de Rome. Origine, durée et extension géographique", *MEFRM*, 91, 1: 41-66.
- BLAISE, A. (1955), *Manuel du latin chrétien*, Estrasburg, Le latin chrétien.
- BORRELL, E. i MIRÓ, M. (2001), *Gramàtica llatina: el llatí normatiu i la seva evolució fins al català*, Barcelona, Editorial UOC.
- BROWN, T.S. (1984), *Gentlemen and Officers: Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy (AD 554-800)*, Roma, British School at Rome.

---

⁶² Cardin 2009: 101-103 i 117.

⁶³ Cardin 2009: 106 i 123; cf. 118-124, per a unes útils taules cronològiques. Dels comitents eclesiàstics cal excloure els bisbes de la ciutat, els quals utilitzen també la capital quadrada i, en exclusiva, l'anomenada capital dels papes.

- CARDIN, L. (2009), "Scrivere per apparire: tentativi di autorappresentazione nell'epigrafia delle élites a Roma tra VI e IX secolo", en *La culture du haut Moyen Âge, une question d'élites?*, Bougard, F., Le Jan, R. i McKitterick, R. (ed.), Haut Moyen Âge 7, Turnhout, Brepols: 101-124.
- CARLETTI, C. (1986), *Iscrizioni cristiane di Roma: testimonianze di vita cristiana (secoli III-VII)*, Florència, Nardini.
- CARLETTI, C. (2008), *Epigrafia dei cristiani in Occidente dal III al VII secolo: ideologia e prassi*, Bari, Edipuglia.
- CARP, T.C. (1980), "Puer senex in Roman and Medieval Thought", *Latomus*, 39 (3), 736-739.
- COSENTINO, S. (1996), *Prosopografia dell'Italia bizantina (493-804)*, I. A-F, Collana Medievistica 8, Bolonya, Lo Scarabeo.
- COSENTINO, S. (2000), *Prosopografia dell'Italia bizantina (493-804)*, II. G-O, Collana Medievistica 9, Bolonya, Lo Scarabeo.
- CURTIUS, E.R. (1955), *Literatura europea y Edad Media latina* (trad. d'M. Frenk i A. Alatorre), Madrid, Fondo de Cultura Económica, 2 vol.
- DE FRANCESCO, D. (2004), *La proprietà fondiaria nel Lazio, secoli IV-VIII: storia e topografia*, Roma, Quasar.
- DE ROSSI, G.B. (1870A), "Un'insigne epigrafe di donazione di fondi alla chiesa di S. Susanna dal papa Sergio I", *Bullettino di Archeologia Cristiana* ser. 2, 1/3: 89-112.
- DE ROSSI, G.B. (1870B), "Un'epigrafe di donazione alla basilica di S. Maria in Trastevere", *Bullettino di Archeologia Cristiana* ser. 2, 1/3: 113-115.
- DIEHL, C. (1888), *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-751)*, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 53, Paris, Ernest Thorin.
- GEMEINHARDT, P. (2007), *Das lateinische Christentum und die antike pagane Bildung*, Tübingen, Mohr Siebeck.
- GRANDGENT, CH. (1928), *Introducción al latín vulgar* (trad. d'F.B. Moll), Madrid, CSIC.
- GRISAR, A. (1899), *Analecta Romana. Dissertazioni, testi, monumenti dell'arte riguardanti principalmente la storia di Roma e dei papi nel Medio Evo*, vol. I, Roma, Desclée Lefebvre.
- GRUMEL, V. (1958), *Traité d'études byzantines*, I. *La chronologie*, Paris, Presses Universitaires de France.
- HERMAN, J. (1997), *El latín vulgar* (trad., introd., index i bibliogr. d'M.C. Arias Abellán), Barcelona, Ariel.
- HUMPHRIES, M. (2007), "From Emperor to Pope? Ceremonial, Space, and Authority at Rome from Constantine to Gregory the Great", en *Religion, Dynasty, and Patronage in Early Christian Rome, 330-900*, Cooper, K. i Hillner, J. (ed.), Cambridge, Cambridge University Press: 21-58.
- JANSSENS, J. (1981), *Vita e morte del cristiano negli epitaffi di Roma anteriori al sec. VII*, *Analecta Gregoriana*, 223. Series Facultatis Theologiae sect. B, 73, Roma, Università Gregoriana.
- JONES, A.H.M. (1986²), *The Later Roman Empire (284-602). A Social, Economic, and Administrative Survey*, 2 vol., Baltimore, The John Hopkins University Press.
- LA REGINA, A. (dir.) (2004), *Lexicon topographicum Urbis Romae. Suburbium*, II. C-F, Roma, Quasar.

- LA REGINA, A. (dir.) (2008), *Lexicon topographicum Urbis Romae. Suburbium*, V. R-Z, Roma, Quasar.
- LENZI, M. (1999), "Forme e funzioni dei trasferimenti patrimoniali dei beni della Chiesa in area romana", *MEFRMA*, 111, 2: 771-860.
- LLEWELLYN, P. (1971), *Rome in the Dark Ages*, Londres, Faber and Faber.
- MARAZZI, F. (1998), *I patrimonia sanctae Romanae ecclesiae nel Lazio (secoli IV-X). Struttura amministrativa e prassi gestionali*, Nuovi Studi Storici, 37, Roma, Istituto Palazzo Borromini.
- MARINER, S. (1984), *Latín vulgar*, Madrid, UNED.
- O'BRIEN, M.B. (1930), *Titles of Address in Christian Latin Epistolography to 543 AD*, Patristic Studies, 21, Washington, The Catholic University of America.
- PAZZOGNI, P. (1910), *Il sepolcro del notaro Eugenio e di Boezio fanciullo undicenne poeta: iscrizione del 6. secolo dell'era cristiana tradotta e commentata*, Roma, Desclée [Bessarione, fasc. 108-109, sèrie 3, vol. 8, juliol-desembre 1909].
- PITZ, E. (1990), *Papstreskripte im frühen Mittelalter. Diplomatische und rechtsgeschichtliche Studien zum Brief-Corpus Gregors des Grossen*, Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters, 14, Sigmaringen, Thorbecke.
- RICHARDS, J. (1979), *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages, 476-752*, Londres, Routledge & Kegan Paul.
- RICHÉ, P. (1962), *Éducation et culture dans l'Occident barbare (VIe-VIIIe siècles)*, Patristica Sorbonensia, 4, Paris, Seuil.
- SINNIGEN, G. (1957), *The officium of the Urban Prefecture during the Later Roman Empire*, Papers and Monographies of the American Academy in Rome, 17, Roma, American Academy in Rome.
- STEIN, E. (1968²), *Histoire du Bas-Empire*, II. *De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565)*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert.
- SUNDWALL, J. (1919), *Abhandlungen zur Geschichte des ausgehenden Römertums*, Öfversigt af Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar, 60, 2, Hèlsinki, Helsingfors Centraltryckeri och Bokbinderi Aktiebolag.
- TAGLIAVINI, C. (1993), *Orígenes de las lenguas neolatinas. Introducción a la filología romance* (trad. de J. Almela), Madrid, Fondo de Cultura Económica.
- VÄÄNÄNEN, V. (1995), *Introducción al latín vulgar* (trad. d'M. Carrión), Madrid, Gredos.